

Katarzyna DOŚPIAŁ-BORYSIAK
Uniwersytet Łódzki
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych
Katedra Systemów Politycznych
dospial@uni.lodz.pl

PROBLEMY ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU W PROGRAMACH NORWESKICH PARTII POLITYCZNYCH

Streszczenie. Artykuł podejmuje problem miejsca i roli koncepcji zrównoważonego rozwoju w programach norweskich partii politycznych. Norwegia wydaje się szczególnie interesującym przypadkiem badań z racji wpływu, jaki Gro Harlem Brundtland, wieloletnia premier i przewodnicząca Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju, odegrała w promocji zrównoważonego rozwoju w kraju i zagranicą. Autorka skupi się przede wszystkim na analizie deklaracji złożonych w partyjnych programach w wyborach parlamentarnych w 2013 r. oraz uwzględni praktykę kolejnych rządów: Partii Pracy (2005-2013) oraz Partii Konserwatywnej (2013-2017).

Słowa kluczowe: zrównoważony rozwój, Norwegia, partie polityczne

PROBLEMS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN NORWEGIAN POLITICAL PARTIES PROGRAMMES

Abstract. The article addresses the problem of the place and role of the concept of sustainable development in the programmes of the Norwegian political parties. Norway seems to be a particularly interesting case study because of the impact of Gro Harlem Brundtland, Norwegian Prime Minister and Chair of the World Commission on Environment and Development, has played in the promotion of sustainable development in the country and abroad. The author will focus mainly on the analysis of the declarations made in the party programmes in the parliamentary elections in 2013 and include the practice of successive governments: Labour Party (2005-2013) and the Conservative Party (2013-2017).

Keywords: sustainable development, Norway, political parties

1. Wprowadzenie

Norwegia znajduje się na czele państw ocenianych jako najbardziej zrównoważone na świecie. Według Wskaźnika Zrównoważonego Rozwoju (Sustainable Development Index) zajmuje trzecie miejsce (82,3), za Szwecją (84,5) oraz Danią (83,9), listy państw w najpełniejszym stopniu realizujących zasady zrównoważonego rozwoju i tym samym najbliższych osiągnięciu celów ONZ przewidzianych na rok 2030¹. Od 2000 r. (za wyjątkiem lat 2007-2008) zajmuje również pierwsze miejsce w rankingu wg. Wskaźnika Rozwoju Społecznego (HDI – Human Development Index), oddającego stopień rozwoju społeczno-ekonomicznego m.in. w takich obszarach, jak długość życia, PKB *per capita* czy poziom wykształcenia². Społeczeństwo norweskie weszło już więc na ścieżkę zrównoważonego rozwoju dzięki wysokiemu poziomowi rozwoju gospodarczego, standardom demokratycznym przejawiającym się zaawansowanym dialogiem i włączeniem politycznym oraz dbałości o środowisko naturalne.

Z pewnością można postawić tezę, że dyskusja polityczna o zrównoważonym rozwoju w Norwegii wciąż przebiega w cieniu Gro Harlem Brundtland, która w latach 1984-1987 przewodniczyła Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju (tzw. Komisji Brundtland). Wczesne doświadczenia polityczne Brundtland sięgają lat 1974-1979, kiedy z ramienia Partii Pracy sprawowała ona urząd ministra ochrony środowiska. W tym czasie Norwegia dopiero rozpoczęła kształtowanie swojej polityki w obszarze środowiska i głównym wyzwaniem pozostawało połączenie rozwoju nowego sektora ropy i gazu z wysokimi standardami ekologicznymi. Od 1981 r. przez ponad dekadę Brundtland przejęła ster rządów w swojej partii i w latach 1981, 1986-1989 i 1990-1996 – również tekę premiera³. To właśnie ona odpowiedzialna była za nadanie koncepcji zrównoważonego rozwoju odpowiedniej rangi politycznej i zaplecza instytucjonalnego w swoim kraju. W pierwszych latach po opublikowaniu raportu Brundtland cieszyła się na tyle wysokim zaufaniem politycznym i społecznym, że potrafiła zbudować rodzaj konsensusu partyjnego co do głównych zasad i kierunków polityki zrównoważonego rozwoju.

W tym również czasie uwydatnił się jeden z podstawowych dylematów zrównoważonego rozwoju w Norwegii. Próba znalezienia równowagi pomiędzy żywiłowo rozwijającym się sektorem wydobywczym, który przyczynił się do budowy norweskiego dobrobytu, a potrzebą ochrony krajobrazu i naturalnych habitatów oraz innych zasobów naturalnych. Na przełomie lat 80. i 90. XX w. wydawało się zwyciężać podejście biocentryczne. Norweski parlament entuzjastycznie podjął decyzję o nałożeniu podatku od emisji CO₂ i wyznaczył cel stabilizacji

¹ Sachs J., Schmidt-Traub G., Kroll C., Durand-Delacré D., Teksoz K.: *SDG Index and Dashboards – Global Report*. Bertelsmann Stiftung, Sustainable Development Solutions Network, New York 2016.

² Human Development Index, Country Profile – Norway, <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/NOR>, 31.03.2017.

³ Gro Harlem Brundtland pełniła jeszcze funkcje dyrektora generalnego Światowej Organizacji Zdrowia (1998-2003) i od 2007 roku jest przedstawicielem ONZ ds. zmian klimatu.

emisji gazów cieplarnianych do 2000 r., co stanowiło jeden z najbardziej ambitnych planów wśród wszystkich państw rozwiniętych. Opór sektora wydobywczego oraz kalkulacje ekonomiczne doprowadziły jednak do rezygnacji w 1995 r. premier Brudtland z planów stabilizacji emisji. Od tego czasu jednoznacznie widać, że definiowanie zrównoważonego rozwoju w Norwegii opiera się przede wszystkim na balansowaniu pomiędzy rangą gospodarki i środowiska. Trzeci komponent triady zrównoważonego rozwoju – społeczeństwo – nie jest obszarem pomijanym, lecz z uwagi na zaawansowany poziom rozwoju społecznego Norwegii, przejawiający się wysokim stopniem skolaryzacji, równouprawnieniem czy ochroną mniejszości, nie jest on tak kluczowy jak w przypadku innych państw i w związku z tym nie jest przedmiotem niniejszego artykułu.

2. Norweskie partie polityczne a zrównoważony rozwój

Celem artykułu będzie zbadanie obecności kwestii zrównoważonego rozwoju w programach politycznych siedmiu partii, które A. Kubka zalicza do norweskiego systemu politycznego⁴. Należą do nich: Norweska Partia Pracy, Norweska Partia Konserwatywna, Partia Chrześcijańsko-Demokratyczna, Partia Centrum, Partia Liberalna, Partia Socjalistycznej Lewicy oraz Partia Postępu. W latach 2005-2009 i 2009-2013 przekroczyły one próg wyborczy, zdobywając mandaty w norweskim parlamencie – Stortingu. Autorka skupi się przede wszystkim na obszarach postulatów politycznych i ekonomicznych ugrupowań, które bezpośrednio nawiązują do koncepcji zrównoważonego rozwoju, oraz na wizji polityki energetycznej i ekologicznej kraju. To właśnie ona zdecyduje o tym, czy tak rozwinięty kraj jak Norwegia wkroczy na ścieżkę pełnego zrównoważenia w kolejnych dekadach.

2.1. Norweska Partia Pracy

Kluczową partią dla analizy jest z pewnością norweska Partia Pracy. Zajmuje ona szczególne miejsce na scenie politycznej kraju, ponieważ w okresie 1935-2017 nie sprawowała władzy tylko przez 20 lat. Daje jej to status partii predominującej, która budowała norweskie państwo dobrobytu, oparte na eksploatacji węglowodorów, redystrybucji i solidaryzmie społecznym. Dzięki konsensualnemu modelowi prowadzenia polityki partii udało się wypracować bliskie powiązania ze związkami zawodowymi, organizacjami i ruchami społecznymi, w tym ekologicznymi, oraz konfederacjami pracodawców.

Od lat 70. XX w. w katalogu priorytetów partii istotne miejsce zajmują kwestie ochrony środowiska, jak m.in. zanieczyszczenie wód i gruntów, walka z tzw. dziurą ozonową,

⁴ Kubka A.: Podziały socjopolityczne w Norwegii w latach 1973-1997. Gdańsk 2004, s. 119-121.

substancjami szkodliwymi. Natomiast główną architektką wizji norweskich labourzystów w obszarze zrównoważonego rozwoju pozostaje wspomniana wcześniej Gro Harlem Brundtland. To właśnie ona wypracowała pewną konstrukcję, która umożliwiła uznanie norweskiego wydobycia ropy i gazu za działania sprzyjające środowisku w skali globalnej. Wskazała ona bowiem, że norweskie węglowodory są o wiele mniej szkodliwe niż energia pochodząca ze spalania węgla. Tym samym dokonała dyskursywnego wymazania norweskiego poczucia winy jako społeczeństwa-truciciela i umożliwiła dalszy, praktycznie nieograniczony rozwój sektora wydobywczego, od którego zależał dobrobyt obywateli.

Program polityczny partii z 2013 r., choć tworzony już w nowej rzeczywistości zarówno narodowej, jak i międzynarodowej, podtrzymał ową narrację⁵. Podkreśla się w nim znaczenie i możliwości wynikające z faktu dysponowania przez Norwegię tak znacznymi zasobami surowców naturalnych. Uwzględniając właśnie ten czynnik, celem partii jest zaawansowany rozwój badań oraz inicjatyw ekonomiczno-politycznych, które umożliwią utrzymanie konkurencyjności i przywództwa technologicznego norweskiego przemysłu ropy i gazu. Ważnym obszarem norweskiej działalności ma być Daleka Północ, przy czym zakłada się, że Norwegia powinna utrzymać status lidera w badaniach nad środowiskiem tego regionu poprzez budowę sieci placówek badawczych i uniwersytetów.

Jednocześnie jednak partia wykazuje chęć prowadzenia ambitnej polityki klimatycznej. Priorytetem ma być uczynienie z Norwegii państwa neutralnego węglowo do 2050 r., co oznacza możliwość bilansowania emisji krajowych inwestycjami w działania proklimatyczne w innych państwach. Stanowisko labourzystów wykazuje więc znaczny realizm i promuje m.in. Inicjatywę Klimatyczno-Leśną polegającą na ochronie lasów tropikalnych w państwach rozwijających się. Partia proponuje również rozwój międzynarodowych norm, zaprzestanie dotowania energetyki opartej na paliwach kopanych, pomoc dla państw najbiedniejszych, rozwój badań nad zmianami klimatu, wsparcie dla przedsiębiorstw w implementacji najnowszych technologii oraz rozwój transportu zbiorowego, rowerowego i pieszego⁶. Również w przypadku polityki energetycznej Partia Pracy widzi miejsce dla wsparcia obywateli budujących własne elektrownie wodne oraz – szerzej – dla rozwoju energii odnawialnej. Wiele uwagi poświęca również wydajności energetycznej zarówno w sektorze prywatnym, jak i państwowym poprzez platformę Enova⁷. Jednym z kluczowych obszarów działań, zdaniem polityków partii, powinna być poprawa standardów energetycznych w przemyśle oraz dbałość o ograniczenie zanieczyszczeń, np. formie budowy systemów przechwytywania i składowania dwutlenku węgla.

⁵ Moving Norway Forward. The Programme of the Norwegian Labour Party 2013-2017, https://res.cloudinary.com/arbeiderpartiet/image/upload/v1/ievv_filestore/c994424f6bcf4147a46fb317a92e1f748c555a39eb3840fcad7484b1185bd9ff, 22.04.2017.

⁶ Ibidem, s. 37.

⁷ Enova – agencja państwowa działająca na rzecz zmiany struktury konsumpcji energii, poprzez jej zrównoważone wykorzystanie oraz poprawę jakości i bezpieczeństwa dostaw.

Innym widocznym w agendzie Partii Pracy postulatem jest zapewnienie zrównoważonego zarządzania zasobami morskimi, poprzez ochronę przed nielegalnymi połowami, dbałość o wysokie standardy oraz należyte informowanie o sektorze. Wszystkie powyższe propozycje prowadzić mają do wzrostu rybołówstwa oraz branży przetwórstwa owoców morza, jednak przy założeniu że nie zostaną przekroczone granice zrównoważonego rozwoju.

Należy pamiętać, że w 2013 r., kiedy partia przedstawiła swój program, mijało osiem lat jej rządów pod przywództwem Jensa Stoltenberga. Program był w związku z tym kontynuacją wizji, która realizowana była przez dwie kolejne dekady. W tym czasie Partii Pracy udało się m.in. doprowadzić do porozumienia w sprawie polityki klimatycznej wszystkich partii parlamentarnych poza Partią Postępu (2008 r.)⁸, ukonstytuowania się międzynarodowej Inicjatywy Klimatyczno-Leśnej na rzecz walki z wylesieniem⁹ czy przyjęcia Raportu dotyczącego Zintegrowanego Zarządzania Środowiskiem Morza Barentsa oraz Obszaru Lofotów¹⁰ oraz Ustawy o bioróżnorodności naturalnej z 2009¹¹. Jednym z najbardziej spektakularnych osiągnięć socjaldemokratycznego rządu było utworzenie w 2008 r. Globalnego Banku Nasion, położonego na Svalbardzie, służącego zachowaniu kodu genetycznego roślin planety. Rządowi nie udało się jednak uniknąć również porażek. Premier Stoltenberg ogłosił plan budowy systemu przechwytywania i składowania CO₂ na skalę przemysłową, co pod koniec rządów okazało się przedsięwzięciem zbyt ambitnym technologicznie i finansowo¹².

2.2. Partia Konserwatywna

Kolejną analizowaną partią jest Norweska Partia Konserwatywna, której program w obszarze ochrony środowiska wykazywał zaskakująco wiele wspólnych punktów z programem jej głównego politycznego rywala – Partią Pracy. Konserwatyści wpisali bowiem w XXI w. problemy zrównoważonego rozwoju, obok oddolnej inicjatywy i konkurencyjności, do swoich głównych haseł wyborczych, a globalne wyzwania dla środowiska oraz ubóstwo uznano za elementarne problemy współczesności. Partia w duchu zrównoważonego rozwoju twierdziła, że dla zachowania gatunku ludzkiego niezbędne jest utrzymanie równowagi pomiędzy wykorzystaniem a odnawianiem się zasobów Ziemi, wzrost ekonomiczny może występować w granicach wyznaczonych przez tolerancję natury,

⁸ Agreement on Norway's climate policy, 17 January 2008, https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/md/vedlegg/klima/agreement_on_norways_climate_policy_080117.pdf, 31.03.2017.

⁹ Norway's International Climate and Forest Initiative, <https://www.regjeringen.no/en/topics/climate-and-environment/climate/climate-and-forest-initiative/id2000712/>, 31.03.2017.

¹⁰ Rapport no. 8 to the Storting 2005-2006. Integrated Management of the Marine Environment of the Barents Sea and the Sea Areas off the Lofoten Islands, https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/md/vedlegg/stm200520060008en_pdf.pdf, 31.03.2017.

¹¹ Nature Diversity Act. Act of 19 June 2009 no. 100 relating to the Management of the Biological, Geological and Landscape Diversity, <https://www.regjeringen.no/en/dokumenter/nature-diversity-act/id570549/>, 31.03.2017.

¹² Neslen A.: Carbon capture battle stirs hopes, dreams and grim realities. "The Guardian", 23.03.2015, <https://www.theguardian.com/environment/2015/mar/23/carbon-capture-battle-stirs-hopes-dreams-and-grim-realities>, 31.03.2017.

a antropogeniczny wpływ na środowisko przekracza granice narodowe i granice teraźniejszości. Program partii odnosił się wyraźnie do postulatów Raportu Brundtland, mówiących o dbałości o kolejne pokolenia, i mówił, że współczesna ochrona miejsc pracy nie może mieć pierwszeństwa wobec zbalansowanego środowiska w perspektywie długo-okresowej. Ugrupowanie w większym stopniu od swoich politycznych rywali chciało włączenia zasad wolnorynkowych do działań na rzecz środowiska poprzez promocję zasady „zanieczyszczający płaci” oraz rozwój „zielonych” podatków, czyniących produkcję i konsumpcję bardziej przyjazną środowisku¹³.

Obecna premier, Erna Solberg, 20 lipca 2016 r. przedstawiła narodowy raport określający priorytety państwa w kontekście „Agendy na rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030”, przyjętej na 70. Sesji Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych, obradującej 25-27 września 2015 r. w Nowym Jorku z udziałem 100 przedstawicieli państw, szefów rządów i liderów społeczeństwa obywatelskiego¹⁴. Jako główne priorytety działań politycznych w Norwegii przyjęto takie obszary, jak: zrównoważona konsumpcja i produkcja, zdrowie, edukacja, równouprawnienie, zatrudnienie, migracja. Dokument wskazuje również na główne wyzwania stojące przed Norwegią i zalicza do nich:

- 1) redukcję chorób niezakaźnych i promocję zdrowia psychicznego,
- 2) zwiększenie wskaźników ukończenia szkół średnich,
- 3) wyeliminowanie wszelkich form przemocy wobec kobiet i dziewcząt,
- 4) zmniejszenie odsetka młodych ludzi, którzy nie pracują i nie korzystają z form kształcenia lub szkolenia,
- 5) zapewnienie zrównoważonej infrastruktury,
- 6) utrzymanie wzrostu dochodów dolnych 40% populacji w tempie wyższym niż średnia krajowa,
- 7) poprawę jakości powietrza w miastach,
- 8) zmniejszenie o połowę ilości odpadów żywnościowych i zmniejszenie ilości wytwarzanych odpadów,
- 9) ograniczenie wpływu inwazyjnych gatunków obcych,
- 10) zmniejszenie wszelkich form przemocy i związanych z nimi zgonów oraz zwalczanie przestępczości zorganizowanej¹⁵.

W dokumencie wykazano również, w jakich obszarach współpracy międzynarodowej Norwegia pod rządami konserwatystów będzie rozkładać akcenty. Niezmiennie podkreślano konieczność pracy z państwami Ameryki Łacińskiej, Afryki, Azji na rzecz zmniejszenia emisji gazów cieplarnianych pochodzących z wylesiania i degradacji lasów (ang. *reducing emissions from deforestation and forest degradation* – REDD+). Proponowano również wspieranie finansowania walki ze zmianami klimatu poprzez wielostronne mechanizmy, takie

¹³ Høyre – Programme of Principles, http://www.hoyre.no/www/om_hoyre/english_information/, 31.03.2017.

¹⁴ Norway's follow-up of Agenda 2030 and the Sustainable Development Goals, <https://www.regjeringen.no/en/dokumenter/follow-up-sdg2/id2507259/>, 31.03.2017.

¹⁵ Ibidem.

jak Green Climate Fund, w którym Norwegia jest jednym z głównych darczyńców. Władze norweskie widziały również swoją rolę w dzieleniu się doświadczeniem w zarządzaniu zasobami ropy naftowej i gazu oraz wspieraniem rozwoju energii odnawialnej w krajach afrykańskich i azjatyckich. W przypadku współpracy regionalnej zwracano uwagę na konieczność ograniczenia nielegalnych, nieudokumentowanych i nieuregulowanych połowów, głównie na Morzu Barentsa, i dążenie do zrównoważonego zarządzania zasobami rybnymi.

Bezpośrednie odwołania do zrównoważonego rozwoju znalazły się w manifestie politycznym partii na lata 2013-2017, w rozdziale „Środowisko i energia”¹⁶. Został on podzielony na trzy podstawowe moduły „Środowisko naturalne”, „Klimat” oraz „Energia”. W ramach pierwszego z obszarów – „Środowisko naturalne” – pomimo otwartych deklaracji perspektywnego myślenia w duchu zrównoważonego rozwoju, trudno nie dostrzec nacisku przede wszystkim na bieżącą ochronę zasobów naturalnych oraz rozwiązywanie teraźniejszych problemów. Program partii nie zakłada bowiem tworzenia długookresowych programów zrównoważonego rozwoju, a raczej działania konserwacjonistyczne, skierowane w głównej mierze na korzyści jednostek. Partia proponuje więc zagwarantowanie wykorzystania specjalnych obszarów natury do celów rekreacyjnych oraz działalności sektora prywatnego, chociaż w granicach braku szkodliwych skutków takiej aktywności dla środowiska. Innym postulatem, o bardziej kontrowersyjnym charakterze, jest zniesienie zakazu stosowania śrutu ołowianego w polowaniach na zwierzynę łowną. Jednocześnie partia akcentuje konieczność wzmocnienia wolontariatu wobec ochrony obszarów leśnych oraz w zakresie zaktywizowania ludności lokalnej w różne działania służące protekcji przyrody¹⁷. Proponuje również zrównoważone zarządzanie zasobami rzek i jezior dla utrzymania ich możliwości w obszarze produkcji żywności oraz walorów rekreacyjnych. Istotnym elementem jest także podkreślanie konieczności wzmocnienia bezpieczeństwa akwenów morskich, w tym wyeliminowanie zakażenia ropą naftową oraz innymi chemikaliami.

Istotnym obszarem zainteresowania Partii Konserwatywnej są globalne zmiany klimatu, postrzegane jako jedno z czołowych wyzwań ludzkości. W wielu aspektach postulaty ugrupowania nie odbiegają od postulatów Partii Pracy, co przyczynia się do ciągłości głównych celów i środków polityki klimatycznej Norwegii. Program partii akcentuje konieczność przyjęcia holistycznego podejścia, które będzie przejawiało się aktywnym zaangażowaniem na arenie krajowej, europejskiej oraz w ramach organizacji międzynarodowych¹⁸. Szczególnie istotny nacisk w przypadku konserwatystów położony został na współpracę z Unią Europejską i premier Erna Solberg (2013-2017) zdecydowała, że główne zamierzenia norweskiej polityki klimatycznej należy synchronizować z działaniami Unii Europejskiej (UE). Dlatego też zgodnie z Białą Księgą z 2015 r. rząd przyjął cel redukcji

¹⁶ New Ideas Better Solutions. The Conservative Party's Parliamentary Election Manifesto 2013-2017, Oslo 2013, p. 57.

¹⁷ Ibidem, p. 57.

¹⁸ Ibidem, p. 59.

o 40 % względem 1990 r. do 2030 r., co – jak podkreślano – pokrywało się z postanowieniami Unii Europejskiej¹⁹. Miało to służyć z jednej strony osiągnięciu największej efektywności, lecz jednocześnie tworzyć przewidywalne warunki dla rozwoju gospodarczego kraju. W konsekwencji podczas Konferencji Stron, która miała miejsce w Paryżu w grudniu 2015 r., decydującej o przyszłości reżimu zmian klimatu po 2020 r. Norwegia również zaprezentowała stanowisko w założeniach zgodne z postulatami UE.

Praktyczne środki realizacji powyższych zamierzeń w kilku punktach stanowiły kontynuację idei promowanych przez Partię Pracy. Konserwatyści proponowali utrzymanie inicjatyw na rzecz rozwoju technologii przechwytywania i składowania CO₂, działania na rzecz walki z wylesieniem w krajach rozwijających się czy promocję odpowiednich wzorców społecznych, np. w obszarze korzystania z transportu zbiorowego i rowerowego.

Swoistym *novum* norweskiej prawicy jest silne poparcie dla zmiany profilu transportu osobowego i publicznego. Sektor transportu drogowego odpowiada w Norwegii za ok. 1/5 emisji z udziałem 10,3 mln ton ekwiwalentu CO₂ w 2015 r., przy czym emisje sektora od 1990 r. wzrosły o 33%²⁰. Z powodu tak istotnego wpływu na środowisko konserwatyści postanowili promować samochody nisko- i zeroemisyjne, poprzez obniżenie podatku drogowego i rozwój infrastruktury instalacji ładujących. Innym przejawem dążenia do gospodarki niskoemisyjnej ma być wycofanie się z systemów grzewczych opartych na ropie naftowej i pełen zakaz ogrzewania budynków paliwami kopalnymi do 2020 r.

Polityczne plany konserwatystów w obszarze energetyki skupiają się przede wszystkim na zwiększeniu możliwości produkcyjnych hydroelektrowni poprzez zmodernizowanie starych kompleksów i unowocześnienie pozostałych. Warto w tym miejscu przypomnieć, że w wyniku zdecydowanych protestów społecznych w latach 80. i 90. XX w. nie ma w Norwegii zgody na budowę nowych dużych instalacji, które modyfikowałyby lokalne ekosystemy. Rozwiązaniem wydają się małe obiekty położone na obszarach o dogodnym ukształtowaniu terenu. Partia zakłada również zwiększenie możliwości transferu energetycznego pomiędzy Norwegią a jej sąsiadami. Umożliwi to lepsze wykorzystanie istniejących zasobów i bardziej elastyczną odpowiedź na zmieniające się warunki popytowe. Poza rozwojem potencjału produkcyjnego Partia Konserwatywna proponuje również zwiększenie wydajności energetycznej, m.in. w sektorze budowlanym²¹.

Należy dodać, że wiele regulacji wprowadzanych przez konserwatywny, ale również inne rządy, jest konsekwencją wymogów Unii Europejskiej. Partie polityczne nie próbują ich jednak przedstawiać jako element narzucony przez strukturę zewnętrzną, jaką jest UE, lecz inkorporują poszczególne europejskie normy do własnych programów politycznych, czyniąc

¹⁹ A new and more ambitious climate policy for Norway. Government of Norway, Press release 04.02.2015, No. 28, 2015, <https://www.regjeringen.no/en/aktuelt/ny-og-mer-ambisios-klimapolitikk/id2393609/>, 31.03.2017.

²⁰ Emissions of greenhouse gases, 1990-2015, final figures, Statistic Norway 2016, https://www.ssb.no/en/natur-og-miljo/statistikker/klimagassn/_attachment/287902?_ts=158f26174d8, 31.03.2017.

²¹ Wszystkie nowe budynki publiczne mają stać się energooszczędne, w czym pomoże Norweski Bank Mieszkaniowy oraz agencja Enova.

je istotnym elementem debaty publicznej i potwierdzeniem prośrodowiskowego profilu danego ugrupowania.

2.3. Partia Liberalna

Kolejnym analizowanym podmiotem jest Partia Liberalna, należąca do bloku partii „antysocjalistycznych”, z reguły stojących w opozycji wobec Partii Pracy. Jest to pierwsza norweska partia polityczna, której obecny potencjał wyborczy ogranicza się do kilku procent głosów. Program partii można określić jako socjalliberalny, gdyż poparciowi dla wolności światopoglądowo-obyczajowych towarzyszy postulat interwencjonizmu państwowego w mechanizmy wolnego rynku. Główne postulaty partii dotyczą promocji wielokulturowości, zwiększenia imigracji zarobkowej, poprawy stanu edukacji, wprowadzenia gwarantowanej płacy minimalnej. W obszarze zrównoważonego rozwoju projekty partii są bardzo rozbudowane i mają zróżnicowany charakter, co wynika z przyjętej strategii bardzo kompleksowego ujęcia problemu.

W pierwszej kolejności liberałowie akcentują potrzebę zwiększenia aktywnego zaangażowania państwa, które jest głównym konsumentem energii oraz właścicielem infrastruktury produkcyjno-przesyłowej. Partia proponuje, aby rozwijać system energii odnawialnej, która uzupełniałaby produkcję pochodzącą z hydroelektrowni. Środkiem ku temu miałyby być system zielonych certyfikatów promujący prośrodowiskowe inwestycje²². Postulowano również modernizację elektrowni w kierunku wykorzystania najnowszych technologii poprzez zmianę warunków przyznawania licencji. Państwo, zdaniem polityków liberalnych, powinno również wprowadzić system ulg podatkowych dla instytucji oraz gospodarstw domowych ograniczających zużycie energii, całkowity zakaz stosowania paliw kopalnych do ogrzewania budynków publicznych i domów do 2020 r. oraz dla większej efektywności zużycia energii elektrycznej – inteligentne liczniki.

W podobnym duchu przedstawiają się również propozycje partii wobec polityki klimatycznej. Akcent kładziony jest w największej mierze na rozwój programów finansowanych przez budżet państwa, jak *Climit* – w ramach którego prowadzone są badania nad technologią przechwytywania i składowania dwutlenku węgla – oraz *SkkateFunn* – skupiający się na rozwoju i implementacji badań w norweskim przemyśle. Podobnie jak Partia Konserwatywna, liberałowie za kluczowy element nowej polityki klimatycznej uznają promocję idei transportu zrównoważonego poprzez przejście do napędu elektrycznego i wodorowego. W tym celu proponują budowę sieci stacji ładujących pomiędzy największymi norweskimi miastami, zniesienie podatku VAT od leasingu pojazdów o zerowej emisji zanieczyszczeń oraz likwidację zwolnień podatkowych na emisję CO₂ w sektorze transportowym. Popierają również nowe porozumienie klimatyczne, które nałoży większe

²² Frihet fremtid fellesskap. Venstresstortingsvalgprogram 2013-2017, <http://www.nsd.uib.no/polsys/data/filer/parti/10373.pdf>, s. 22, 31.03.2017.

obowiązki na państwa rozwinięte, przy jednoczesnym ograniczeniu emisji w państwach najbiedniejszych.

Ważny postulat programowy Partii Liberalnej stanowi również kontynuacja zobowiązań Konwencji ONZ o różnorodności biologicznej, w tym przygotowanie konkretnych planów działania na przyszłość. Proponuje się m.in. mapowanie raf koralowych oraz ich ścisłą ochronę, zmniejszanie poziomu połowów w przypadku wykazania spadków populacji względem poziomów historycznych, ograniczenie stosowania nawozów zagrażających rzekom i ciekom wodnym, zwiększenie środków na usuwanie zanieczyszczeń z norweskich portów i fiordów oraz zakaz w określonych regionach zrzucania ścieków bezpośrednio do wody przez łodzie rekreacyjne²³. Pomimo relatywnie dobrej kondycji lasów norweskich partia opowiada się za utworzeniem obszarów chronionych, klasyfikowanych do wycinki na podstawie wieku roślin. Istotnym komponentem sukcesu polityki państwa według liberałów powinno stać się również przekazanie jednostkom samorządu terytorialnego większego marginesu swobody w ustalaniu norm środowiskowych, w tym możliwości ustanawiania bardziej rygorystycznych od regulacji na szczeblu centralnym limitów emisji.

2.4. Partia Centrum

Kolejną analizowaną partią polityczną jest Norweska Partia Centrum, która – jak zauważa M. Grzybowski – „nie zdołała skutecznie przebudować swojego środowiskowego wizerunku: partii-eksponenta aspiracji środowiska rolniczego (kurczącego się liczebnie wskutek «farmeryzacji» rolnictwa norweskiego i marginalizacji jego udziału w tworzeniu dochodu narodowego”²⁴. Partia kładzie nacisk na rozwój małych wspólnot i sprawnie rozwija swoje struktury na poziomie władz gminnych. W obszarze ochrony środowiska widoczny jest nacisk na potrzeby jednostki i utrzymanie zasobów naturalnych pod kontrolą narodową, szczególnie reprezentantów lokalnych. Ogół postulatów dotyczących zrównoważonego rozwoju znalazł się w rozdziale „Zarządzanie długoterminowe” programu na lata 2013-2017, który wydaje się nie prezentować nowych, daleko posuniętych rozwiązań²⁵. Partia proponuje ograniczenie emisji gazów cieplarnianych we wszystkich sektorach poprzez osiągnięcie narodowego kompromisu²⁶. Jako środki do wyznaczonego celu zakłada zalesianie terenów, inwestycje w branżę biopaliw, bioenergetyk i inne odnawialne źródła energii oraz granty na innowacyjne technologie²⁷. Warto jednak zauważyć, że partia opowiada się za zmianami w systemie przyznawania licencji na odwierty, mającymi prowadzić do nadania czynnikowi środowisko-

²³ Ibidem, p. 29-30.

²⁴ Grzybowski M.: *Norweskie partie polityczne na przełomie XX i XXI w.*, [w:] Juchnowski J., Wiszniowski R. (red.): *Studia nad współczesnymi systemami politycznymi. Podmioty i procesy demokratyczne*, t. 1. Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2014, s. 429.

²⁵ Prinsipp og handlingsprogram 2013-2017, Vi tar hele Norge I bruk, <https://sprint.senterpartiet.no/taler-og-pressemeldinger/prinsipp-og-handlingsprogram-2013-2017-article80545-15165.html>, s. 10, 31.03.2017.

²⁶ Ibidem.

²⁷ 100 Good Reasons to Vote for the Centre Party, <http://www.senterpartiet.no/sp-in-english/100-good-reasons-to-vote-for-the-centre-party-article62029-12924.html>, 31.03.2017.

wemu centralnego miejsca. Dlatego też proponuje wprowadzenie zakazu odwiertów w regionie Lofotów, Vesterålen, Senja czy Møre²⁸. Swoistym *novum* w porównaniu do innych partii politycznych jest postulat ochrony gruntów i gleb przed niewłaściwą eksploatacją i skażeniem, w duchu dbałości o przyszłe pokolenia, oraz akcentowanie znaczenia adaptacji do zmian klimatycznych i działań prewencyjnych w przypadku katastrof, erozji i lawin. Postulaty te z pewnością są konsekwencją bliskich powiązań działaczy partyjnych ze strukturami lokalnymi i dużą wiedzą o problemach ludności wiejskiej.

2.5. Socjalistyczna Partia Lewicy

Kolejną analizowaną partią jest Norweska Socjalistyczna Partia Lewicy, która sama określa się jako partia czerwono-zielona, gdzie czerwony symbolizuje społeczeństwo bez różnic klasowych i społecznej niesprawiedliwości, a zielony pracę na rzecz zrównoważonego ekologicznie społeczeństwa, również dla kolejnych pokoleń. Wśród norweskich partii socjalistów w największym stopniu charakteryzuje odwoływanie się do aksjologicznego wymiaru zarówno polityki państwa, jak i zachowań jednostek, gdyż ich głównym postulatem jest zmiana schematów konsumpcji i produkcji. Manifest wyborczy na lata 2005-2009, pt. „Różni ludzie, równe możliwości”, wzywa do dodania kryterium środowiskowego do wszystkich polityk sektorowych, gdyż „Chodzi o wybranie środowiska zamiast nieograniczonego wzrostu oraz solidarności i demokracji zamiast potęgi pieniądza”²⁹. Program polityczny partii na lata 2013-2017 zorientowany jest na zachowanie bogactwa fauny i flory poprzez uczynienie z Norwegii pierwszego państwa, które powstrzyma na swoim terenie utratę bioróżnorodności³⁰. Jako środki mają zostać zastosowane m.in. działania na rzecz zwiększenia finansowania obszarów chronionych, mapowania różnorodności biologicznej, rozszerzenia protekcji lasów, w tym unikalnych siedlisk, oraz zwiększenie możliwości finansowych niższego szczebla. Norwegia – jak postulowano – powinna być również liderem na arenie międzynarodowej, poprzez uwzględnienie w produkcji dóbr i usług kosztów środowiskowych. W tym celu proponowano stworzenie partnerstw publiczno-prywatnych, wprowadzenie systemu zielonych podatków, włączając wyższy podatek od wykorzystania nieodnawialnych źródeł energii.

Analiza programu partii wskazuje również, że widziała ona szczególną rolę sektora energetycznego. Zakładano bowiem, że powinien on zostać wykorzystany do działań na rzecz redukcji gazów cieplarnianych, np. poprzez badania nad energią wodorową, technologią przechwytywania i składowania CO₂, energią z odnawialnych źródeł energii. Zakładano jednak wykorzystanie gazu dla celów gospodarczych, jeżeli przynosi to korzyści w wymiarze socjoekonomicznym i nie powoduje wzrostu zanieczyszczeń i emisji. Sektor miałby

²⁸ Ibidem.

²⁹ Different people. Equal opportunities. Election Manifesto of the Socialist Left Party of Norway (SV), 2005-2009, <http://sv.no/Language/English>, s. 3, 31.03.2017.

³⁰ Del godene. Arbeidsprogram for Sosialistik Venstreparti 2013-2017, <https://www.sv.no/wp-content/uploads/2013/12/130317-vedtatt-arbeidsprogram-2013-til-2017-med-vannmerke-1.pdf>, s. 17-20, 31.03.2017.

przyczynić się do eksportu czystej energii i ograniczyć tym samym wykorzystanie energii nuklearnej oraz uzyskanej dzięki spalaniu węgla w innych państwach. Negowano również możliwość rozpoczynania dużych projektów hydrologicznych, ze względu na zagrożenia dla przyrody, i postulowano wykorzystanie istniejących elektrowni oraz rozwijanie małych instalacji lokalnych³¹. Partia kładła duży nacisk na rozwój energii odnawialnej oraz efektywności energetycznej i postulowała m.in. wsparcie dla gospodarstw domowych.

Obok przedstawionych wyżej postulatów w obszarze zrównoważonego rozwoju w programie partii znalazły się również wezwania do budowy społeczeństwa tolerancyjnego i wielokulturowego, które, wydaje się, przesądziły o słabym wyniku wyborczym socjalistycznej lewicy. W wyborach w 2013 r. partia uzyskała zaledwie 4,1%³². Podczas wcześniejszych rządów Partii Pracy, w latach 2005-2013, udało jej się jednak po raz pierwszy znaleźć w koalicji rządowej, w której piastowała m.in. urząd środowiska. Jednym z ministrów był Erik Solheim (2007-2012), który w czerwcu 2016 r. objął urząd Dyrektora Generalnego Programu Środowiskowego ONZ (ang. UNEP).

2.6. Partia Chrześcijańsko-Demokratyczna

Badania programu politycznego Partii Chrześcijańsko-Demokratycznej wskazują wyraźnie na silne powiązania z określonym systemem wartości. Postulaty tej partii koncentrują się wokół takich obszarów, jak prawo do życia, rodzina, znaczenie religii w życiu społecznym, pomoc osobom starszym, edukacja czy wymiar sprawiedliwości. Problemy związane ze zrównoważonym rozwojem również znajdują swoje rozwinięcie, w rozdziale pt. „Klimat, energia, środowisko”³³. W programie natura przedstawiona jest w szerszym aksjologicznym wymiarze, jako „dar od Boga”, o który należy dbać z myślą o kolejnych pokoleniach w duchu konserwacjonizmu. Partia ta w największym stopniu nawołuje do konieczności poniesienia wysokich kosztów redukcji emisji w kraju i zagranicą, uzasadniając to moralnym obowiązkiem państwa bogatego, a zarazem eksportera węglowodorów.

W obszarze wydobywania chadecja proponuje przede wszystkim zwiększenie efektywności eksploatacji już istniejących pól, jednak z możliwością rozpoczęcia nowych lokacji. Zakłada przy tym utworzenie specjalnych obszarów objętych szczególną ochroną i wolnych od eksploatacji ze względu na charakterystyczne cechy istniejącego tam biosystemu³⁴. Do tych wyjątkowych regionów zalicza: Lofoty, Vesterålen i Senja, Jan Mayen, wybrzeża Møre, pas wybrzeży w cieśninie Skagerrak oraz w regionie Morza Barentsa. W tych staraniach partia ma duże poparcie Kościoła norweskiego, który również sprzeciwia się nieskrępowanej działalności gospodarczej człowieka. W przypadku wielu innych kwestii postulaty chadecji wykazują dużą zbieżność z programem innych partii, m.in. w kwestii unowocześnienia sieci

³¹ Ibidem.

³² Dane za: Storting elections, Statistics Norway, <https://www.ssb.no>, 31.03.2017.

³³ Political Programme, the Christian Democratic Party of Norway (KrF), 2013-2017, <https://www.krf.no/globalassets/vedlegg/politiske-dokumenter/krf-political-program-2013-2017-english.pdf>, 31.03.2017.

³⁴ Ibidem, p. 69.

energetycznej, ograniczenia emisji dwutlenku węgla, zrównoważonej konsumpcji czy ekobudownictwa.

Swoistym testem dla poparcia idei zrównoważonego rozwoju przez chrześcijańską demokrację były rządy lidera partii, Kjell Magne Bondevicka, który był premierem w latach 1997-2000 i 2001-2005³⁵. Rząd zbudowany na bazie Partii Chrześcijańsko-Demokratycznej, Partii Centrum i Partii Liberalnej (1997-2000) dla wypełnienia zobowiązań Protokołu z Kioto ogłosił moratorium na budowę elektrowni gazowych ze względu na zagrożenie wzrostem emisji dwutlenku węgla. Dwie czołowe partie parlamentarne sprzeciwiły się takiemu projektowi i doprowadziły do upadku rządu. Tym samym możliwe jest stwierdzenie, że był to pierwszy przypadek upadku rządu, którego bezpośrednią przyczyną były przesłanki ekologiczne.

2.7. Partia Postępu

Ostatnim ugrupowaniem, którego program polityczny zostanie poddany analizie, jest Partia Postępu. Formacja wyrosła na populistycznych hasłach obniżenia podatków i walki zagrożeniami kulturowymi, w tym napływem imigrantów, do 2013 r. traktowana była jako podmiot pozbawiony możliwości koalicyjnych, tzn. wszyscy aktorzy sceny parlamentarnej Norwegii byli zgodni co do tego, że partia prezentuje zbyt skrajne poglądy, aby mogła odpowiedzialnie współrządzić³⁶. Jednym z przejawów radykalizmu Partii Postępu był również jej stosunek do koncepcji zrównoważonego rozwoju. Partia dystansowała się od ogólnopolitycznego konsensusu w kwestii potrzeby wzmoczonych działań na rzecz ochrony środowiska i utrzymania przez Norwecję roli ekologicznego lidera. Politycy ugrupowania już pod koniec lat 80. XX w. jako jedyni sprzeciwiali się implementowaniu zasad zrównoważonego rozwoju do poszczególnych polityk sektorowych. Wynikało to ze skrajnie antropocentrycznego widzenia relacji na linii człowiek-natura. W programie partii do 2013 r. wybrzmiewał silny konsumpcjonizm i nacisk na korzyści jednostki. W podobnych ramach należy analizować wizję polityki gospodarczej kraju prezentowaną przez partię. Główny sektor kreujący norweskie państwo dobrobytu, czyli eksploatacja ropy i gazu, traktowany był jako narzędzie doraźnych korzyści. Optowano więc za tym, aby środki zgromadzone w Norweskim Funduszu Emerytalnym, mającym zapewnić obywatelom również w przyszłości wysoki standard życia w ramach solidarności międzypokoleniowej, w większym stopniu zaspokajały doraźne potrzeby budżetowe. Nie promowano więc, w przeciwieństwie do pozostałych ugrupowań, racjonalnego wykorzystania zasobów naturalnych Norwegii z myślą o kolejnych pokoleniach, ale maksymalizację wydobycia zarówno w wymiarze czasowym, jak i geograficznym. Przedstawiciele partii nie dostrzegali więc problemu

³⁵ Bondevick był najdłużej rządzącym w Norwegii premierem niepochożącym z Partii Pracy.

³⁶ Betz H.-G., Meret S.: Right-wing populist parties and the working-class vote, [in:] Rydgren J. (ed.): Class Politics and the Radical Right. Routledge, 2013, p. 108.

dotyczącego zagrożeń środowiskowych związanych z działaniem sektora w regionach wrażliwych, np. na Morzu Barentsa czy Lofotach.

Na szczególną uwagę zwraca również stosunek partii do problemów globalnych zmian klimatu. Partia jako jedyna podważa antropogeniczne podłoże zmian środowiskowych, wskazując na naturalne procesy jako źródło problemu. W 2008 r. przewodnicząca partii, Siv Jensen, w wywiadzie udzielonym brytyjskiemu czasopismu „Standpoint” stwierdziła: „Wszyscy obserwujemy zmiany klimatyczne, lecz mają one miejsce od początku świata. Pytanie brzmi, czy są one efektem działań człowieka i czy mogą być interpretowane jako zagrożenie? Trzydzieści lat temu naukowcy alarmowali, że Ziemia ochładza się, ale obecnie zmienili pogląd”³⁷. W powyższej, ale również innych wypowiedziach wybrzmiewa sceptyczny stosunek do doniesień naukowych, dotyczących genezy i istoty zmian klimatu. W konsekwencji ugrupowanie przez wiele lat sprzeciwiało się konieczności podejmowania działań na rzecz walki z globalnym ociepleniem i jako jedyne nie akceptowało ponadpartyjnego porozumienia partii parlamentarnych w kwestii celów i środków polityki klimatycznej państwa. Negowano konieczność redukcji krajowych, ze względu na możliwe ograniczenia dla sektora wydobywczego, a równocześnie sprzeciwiano się porozumieniom międzynarodowym, ze względu na możliwe zagrożenia, jakie niesły one dla konkurencyjności norweskich firm³⁸.

Program partii z 2013 r. przyniósł w obszarze zrównoważonego rozwoju nieznaczne przesunięcie akcentów. Proponowano m.in. uczynienie hydroenergetyki jeszcze bardziej przyjaznej dla środowiska, ochronę cieków wodnych, zaprzestanie produkcji substancji niebezpiecznych dla środowiska oraz rozwój produkcji biogazów i spalarni odpadów³⁹.

Powyższe postulaty partia próbowała realizować w ramach koalicyjnego rządu, który powstał w 2013 r. na mocy porozumienia z Partią Konserwatywną. Radykalizm wcześniejszych wypowiedzi został zastąpiony bardziej wyważoną postawą, szczególnie w kwestii podejścia do polityki klimatycznej państwa. Tym samym praktyka rządzenia, szczególnie wynikająca z logiki kompromisu koalicyjnego, spowodowała racjonalizację wcześniejszych, skrajnych postulatów wyborczych.

3. Wnioski

Niewątpliwie zasady zrównoważonego rozwoju stanowią ważny wyznacznik postulatów wszystkich norweskich partii parlamentarnych. Podstawową przyczyną, z powodu której

³⁷ Jensen S., Bawer B.: A Norwegian Thatcher? „Standpoint”, December 2008, <http://standpointmag.co.uk/A-norwegian-thatcher-december>, 23.03.2017.

³⁸ Fremskrittspartiet Prinsippprogram for perioden 2013-2017, <http://www.e-pages.dk/frp/183/>, 31.03.2017, p. 7.

³⁹ Fremskrittspartiet Handlingsprogram for perioden 2013-2017, <http://www.e-pages.dk/frp/184/>, 31.03.2017, p. 21-22.

rozwój suspensywny zajmuje wysokie miejsce w debacie politycznej, jest wciąż obecna legacja Gro Harlem Brundtland. Norweska premier, szefowa Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju ONZ, nazywana „światowym ministrem ochrony środowiska”, wyznaczyła główne kierunki, w których ma podążać jej własny kraj na drodze do zrównoważenia. Należał do nich imperatyw kontynuacji wydobywania węglowodorów, lecz przy zachowaniu możliwie najwyższych norm środowiskowych. Norweskie partie, podejmując temat zrównoważonego rozwoju, odnosiły się więc przede wszystkim do takich obszarów, jak energetyka, zmiany klimatyczne, transport i konsumpcja. W deklaracji większości partii można zaobserwować silny rys biocentryczny, za wyjątkiem Partii Postępu, której postrzeganie zrównoważonego rozwoju nie mieści się w głównym nurcie dominującym w Norwegii. Partie są również zgodne w wielu obszarach, jak konieczność rozwoju nowych technologii, szczególnie w obszarze przechwytywania i składowania dwutlenku węgla, poparcie dla energii odnawialnej, dbałość o bioróżnorodność, walka z wylesieniem w państwach rozwijających się oraz działania na rzecz międzynarodowego porozumienia klimatycznego.

W przyszłości norweskie problemy z osiągnięciem jeszcze pełniejszego zrównoważenia wynikać będą przede wszystkim z niemożliwości przejścia do gospodarki niskoemisyjnej. Norweskie emisje *per capita* od 1990 r. wciąż rosną, co wynika z rozwoju sektora ropy i gazu oraz transportu. Działania w tych dwóch obszarach zdecydują o ścieżce rozwojowej tego kraju. Należy jednak pamiętać, że niezależnie od rozwiązań politycznych Norwegia jest państwem, gdzie czynniki geograficzne, kulturowe i społeczne ukształtowały szacunek dla natury oraz szacunek dla jej darów, będących źródłem przetrwania, a następnie dobrobytu całego narodu. Wysoka świadomość zależności pomiędzy racjonalną eksploatacją zasobów naturalnych kraju a stopniem zamożności państwa powoduje, że społeczeństwo norweskie przywiązuje szczególne znaczenie do ochrony środowiska. Tym samym przeświadczenie o słuszności koncepcji zrównoważonego rozwoju jest głęboko zakorzenione w norweskiej świadomości narodowej i wynika z respektu dla planety, a nie politycznych kalkulacji.

Bibliografia

1. 100 Good Reasons to Vote for the Centre Party, <http://www.senterpartiet.no/sp-in-english/100-good-reasons-to-vote-for-the-centre-party-article62029-12924.html>.
2. A new and more ambitious climate policy for Norway. Government of Norway, Press release 04.02.2015, No. 28, 2015, <https://www.regjeringen.no/en/aktuelt/ny-og-mer-ambisios-klimapolitikk/id2393609>.

3. Agreement on Norway's climate policy. 17 January 2008, https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/md/vedlegg/klima/agreement_on_norways_climate_policy_080117.pdf.
4. Betz H.-G., Meret S.: Right-wing populist parties and the working-class vote, [in:] Rydgren J. (ed.): *Class Politics and the Radical Right*. Routledge, 2013.
5. Del godene. Arbeidsprogram for Sosialistisk Venstreparti 2013-2017, <https://www.sv.no/wp-content/uploads/2013/12/130317-vedtatt-arbeidsprogram-2013-til-2017-med-vanmerke-1.pdf>.
6. Different people. Equal opportunities. Election Manifesto of the Socialist Left Party of Norway (SV), 2005-2009, <http://sv.no/Language/English>.
7. Emissions of greenhouse gases, 1990-2015, final figures, Statistic Norway 2016, https://www.ssb.no/en/natur-og-miljo/statistikker/klimagassn/_attachment/287902?_ts=158f26174d8.
8. Fremskrittspartiet Handlingsprogram for perioden 2013-2017, <http://www.e-pages.dk/frp/184/>.
9. Fremskrittspartiet Prinsippprogram for perioden 2013-2017, <http://www.e-pages.dk/frp/183/>.
10. Frihet fremtid fellesskap. Venstres stortingsvalgprogram 2013-2017, <http://www.nsd.uib.no/polsys/data/filer/parti/10373.pdf>.
11. Grzybowski M.: Norweskie partie polityczne na przełomie XX i XXI w., [w:] Juchnowski J., Wiszniowski R. (red.): *Studia nad współczesnymi systemami politycznymi. Podmioty i procesy demokratyczne*, t. 1. Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2014.
12. Høyre – Programme of Principles, http://www.hoyre.no/www/om_hoyre/english_information/.
13. Human Development Index, Country Profile – Norway, <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/NOR>.
14. Jensen S., Bawer B.: A Norwegian Thatcher? „Standpoint”, December 2008, <http://standpointmag.co.uk/A-norwegian-thatcher-december,23.03.2017>.
15. Kubka A.: *Podziały socjopolityczne w Norwegii w latach 1973-1997*. Gdańsk 2004.
16. Moving Norway forward. The Programme of the Norwegian Labour Party 2013-2017, https://res.cloudinary.com/arbeiderpartiet/image/upload/v1/ievv_filestore/c994424f6bcf4147a46fb317a92e1f748c555a39eb3840fcad7484b1185bd9ff.
17. Nature Diversity Act. Act of 19 June 2009 no. 100 relating to the Management of the Biological, Geological and Landscape Diversity, <https://www.regjeringen.no/en/dokumenter/nature-diversity-act/id570549/>, 31.03.2017.
18. Neslen A.: Carbon capture battle stirs hopes, dreams and grim realities. “The Guardian”, 23.03.2015, <https://www.theguardian.com/environment/2015/mar/23/carbon-capture-battle-stirs-hopes-dreams-and-grim-realities>.

19. New Ideas Better Solutions. The Conservative Party's Parliamentary Election Manifesto 2013-2017, Oslo 2013.
20. Norway's follow-up of Agenda 2030 and the Sustainable Development Goals, <https://www.regjeringen.no/en/dokumenter/follow-up-sdg2/id2507259/>.
21. Norway's International Climate and Forest Initiative, <https://www.regjeringen.no/en/topics/climate-and-environment/climate/climate-and-forest-initiative/id2000712/>, 31.03.2017.
22. Political Programme, the Christian Democratic Party of Norway (KrF), 2013-2017, <https://www.krf.no/globalassets/vedlegg/politiske-dokumenter/krfs-political-program-2013-2017-english.pdf>.
23. Prinsipp og handlingsprogram 2013-2017, Vi tar hele Norge I bruk. <https://sprint.senterpartiet.no/taler-og-pressemeldinger/prinsipp-og-handlingsprogram-2013-2017-article80545-15165.html>.
24. Rapport no. 8 to the Storting 2005-2006. Integrated Management of the Marine Environment of the Barents Sea and the Sea Areas off the Lofoten Islands, https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/md/vedlegg/stm200520060008en_pdf.pdf, 31.03.2017.
25. Sachs J., Schmidt-Traub G., Kroll C., Durand-Delacre D., Teksoz K.: SDG Index and Dashboards – Global Report. Bertelsmann Stiftung, Sustainable Development Solutions Network, New York 2016.
26. Storting elections, Statistics Norway, <https://www.ssb.no>, 31.03.2017.